

УДК 323.2

Долженков О. О., ДЗ «ПНПУ імені К.Д. Ушинського»

СУЧАСНА ДЕМОКРАТІЯ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття присвячена проблемам концептуалізації сучасної демократії. Проаналізовані основні виміри демократії у сучасному світі. Наголошено на системному зв'язку демократії та лібералізму. Ключові слова: демократія, теорія демократії, політика, політичні інститути.

Постановка проблеми. Демократія – одна з найбільш вживаних категорій політичної науки, яка не знайшла загальноприйнятної концептуалізації. На підтвердження цього лише перерахуємо епітети, що найчастіше вживаються в політичній науці щодо демократії – пряма, представницька, класична, ліберальна, неліберальна, плюралістична, елітарна, народна, егалітарна, розвиваюча, протективна, партиципаторна, електоральна, делегативна, плебісцитарна, марксистська, буржуазна, і навіть тоталітарна. Всього ж, за спостереженням Д. Колъє і С. Левитського, різні політологи виділяють до 550 типів і підтипів і відповідних визначень демократії [1]. Здається, що набагато простіше виявилось придумування нових найменувань для кожного випадку «відхилення» політичної системи від передбачуваного еталона демократії, ніж робота з чіткої концептуалізації.

Серед причин – те, що демократія найчастіше постає у двох основних іпостасях: як наукова категорія і як інструмент політики. Причому обидва цих уявлення не існують паралельно, вони взаємопов'язані. Подібний взаємовплив привносить значний елемент спотворення в словесне наповнення концепту демократії. Тому, на наш погляд, варто докладніше розглянути зазначену проблему.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні наявна певна кількість наукових досліджень, присвячених тим чи іншим аспектам феномена демократії. Серед них праці Ф. Барановського, М. Буника, А. Грамчук, Н. Гедікової, В. Дергачова, М. Лукашевича, Ф. Рудича та інших. Однак постійна експлуатація цього поняття на рівні буденної свідомості, переважання емоційних і часто некомпетентних оцінок поступово вихолощують науковий зміст концепту демократії. Тим більше, що теорія демократії не має єдиного наукового джерела. Її витоки простежуються в працях теоретиків Античності (Платон, Арістотель, Перікл, Цицерон та ін.), Нового часу (Ш. Монтеск'є, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо), великий внесок у її становлення був зроблений батьками-засновниками США (Т. Джефферсон, А. Гамільтон,

Д. Медісон, Дж. Джей, Б. Франклін). Сучасна демократична теорія представлена безліччю шкіл і напрямів, кожна з яких володіє солідною методологією і користується значним авторитетом серед певних сегментів наукової спільноти [2]. Виник свого роду стійкий еквілібріум конкуруючих напрямків дослідження демократії, які не поспішають зливатися в єдину теорію. Труднощі теоретичного осмислення демократії призвели до того, що дана наукова категорія перейшла в розряд «концептних натяжок». Це словосполучення було запропоновано одним із класиків політичної науки Дж. Сарторі, який відзначив: «... чим більший світ, тим активніше ми вдаємося до розтягування концептів, тобто до розпливчастої, аморфної концептуалізації... Кінцевим результатом таких натяжок виявляється те, що придбання з точки зору зони охоплення, як правило, обертаються втратами в плані змістовної точності» [3, с. 69].

Метою статті є аналіз сучасної демократії за допомогою виявлення та розгляду тих іпостасей, в яких вона постає в сучасних умовах, робота робочої моделі демократії, яка не претендує на універсальність, проте може бути придатною для дослідження сучасних політичних режимів та їх класифікації.

Виклад основного матеріалу. Політичну демократію можна визначити як спосіб існування політичного порядку і функціонування політичних практик, як принцип організації політичного простору в цілому.

Представляється доцільним виділення чотирьох основних вимірів сучасної демократії – конституційного; інституціонального; електорального; а також стану забезпеченості прав і свобод людини.

Демократія як конституційна система. Уявлення про демократію як про конституційну систему, або систему правління, широко поширене як у сучасній науці, так і в повсякденній свідомості. Звичними стали такі словосполучення, як «президентська демократія», «парламентська демократія» тощо. В даному випадку уявлення про демократію виходить за рамки категорії політичний режим, які жорстко відведені їй вітчизняною традицією правознавства та суспільствознавства, і зрощується з формою правління як певною сукупністю і правовим положенням органів державної влади, конституційної структури та порядку їх формування. Саме тому, торкаючись демократії, ми говоримо саме про систему правління як поєднання формальної конституційної структури органів державної влади і демократичних елементів: виборності, принципу поділу влади, демократичних методів владарювання, інших процедурних аспектів, відповідного ціннісного наповнення.

Демократія як інституціональна система. Ще з античних часів простежуються спроби розробки напрямку політичної науки, яке, слідуючи за Д. Сарторі, прийнято назвати «порівняльним конституційним інжинірингом», тобто дослідницького пошуку форм і різновидів політичних інститутів, які найбільшою мірою задовольняли б вимогам суспільства щодо справедливого та ефективного управління.

У ході розвитку суспільних наук виявилися два основних підходи до розуміння характеру і сутності політичних інститутів: юридичний і соціологічний [4, с. 145]. Вони органічно взаємопов'язані, причому формально-легальне трактування логічно випливає з соціологічного. Будь-якого роду формальні інститути, наприклад, політична влада або система реалізації народного суверенітету, або система права, ґрунтуються на принципі регулювання поведінки і примусу до виконання, є свого роду «правилами гри», легальними рамками. Тому «інститути – це стійкі регулярності людської поведінки в ситуаціях, структурованих правилами, нормами і загальними стратегіями, які конститууються і реконститууються людською взаємодією в частих і повторюваних ситуаціях» [5, с. 582].

Не можна зводити всю сукупність політичних інститутів лише до формальних правил. Надзвичайно важливим, на наш погляд, є розрізнення формальних та неформальних політичних інститутів, що становить плідну дослідницький напрямок. На думку відомих теоретиків неформальної інституціоналізації В. Меркеля і А. Круасан, існує два основних види інституціоналізації: (1) прийняття конституції і політично керовані процеси формування інститутів (політична інженерія або цілеспрямоване інституційне будівництво; і (2) встановлення та інституціоналізація неформальних правил і практик політичної гри [6, с. 20]. Ступінь переважання того чи іншого типу інституціоналізації передбачає формування або демократичного (у разі переважання формальних інститутів), або «дефектного», недемократичного (у разі переважання неформальних інститутів) політичного устрою. Формальні інститути – це конституції, статuti, закони та адміністративні норми. Вони детермінують формальні структури політичної системи і механізми легітимації влади. Неформальні інститути включають в себе звичаї, традиції, моральні цінності, релігійні переконання, а також культуру в цілому. Крім того, до неформальних політичних інститутів слід зараховувати групи інтересів і тиску, лобістські структури, нелегальні цивільні асоціації, корупцію, кланові, мафіозні, корпоративні структури та клієнтели.

Важливо відзначити, що неформальні інститути часто надають деяку еластичність політичній системі, тому що дозволяють приймати

певні рішення в обхід рутинізованих формальних механізмів. Але очевидним є й те, що така функція неформальних інститутів є достатньо нешкідливою тільки тоді, коли останнє слово у прийнятті найважливіших рішень все-таки залишається за формальними інститутами.

М. Дюверже зробив значний внесок у політичну науку, зв'язавши поняття політичний інститут і політичний режим. «Сукупність політичних інститутів, що діють в даній країні в даний момент, становить «політичний режим»: в якомуś сенсі політичні режими – це сузір'я, зірками в яких є політичні інститути» [7, с. 647].

Демократія як інституціональна система, таким чином, повинна розумітися як сукупність політичних інститутів, що забезпечують реалізацію демократичного ідеалу. Звідси можна вивести поняття інституційної інфраструктури демократії, або інституційного дизайну, – формального каркаса, на якому тримається демократична політична система. Широке розуміння інституційного каркасу демократії включає сюди не тільки організаційні структури, а й весь комплекс організуючих взаємодію людей принципів, у тому числі цінності, традиції, установки, інші аспекти психологічного життя. Відповідно, політичні режими, що формально характеризуються як демократії, але в яких відсутні або слаборозвинені найважливіші інститути, або переважає неформальна інституціоналізація, можуть бути віднесені до дефектних демократій.

Демократія як електоральний механізм. Видатний політолог і соціолог С.М. Липсет підходив до сутності демократії наступним чином: «Демократія в складному суспільстві може бути визначена як політична система, що забезпечує регулярну конституційну можливість зміни урядовців, і соціальний механізм, що дозволяє максимально великій частині населення впливати на прийняття основних політичних рішень, шляхом вибору між претендентами на зайняття політичних позицій» [8, с. 27]. З цього визначення випливає, що принцип реалізації влади народу в сучасних умовах формалізується за допомогою наступних інститутів: (1) виборність органів державної влади та місцевого самоврядування; (2) безпосереднє волевиявлення громадян (референдуми, плебісцити, електронна демократія); (3) принцип підзвітності та громадського контролю.

Принцип виборності, безсумнівно, є одним із стрижневих у сучасних демократіях. Його зміст полягає у визнанні необхідності заміщення ключових владних позицій на державному та місцевому рівні за допомогою виборів. Демократія, таким чином, може бути визначена як протипага тим режимам, при яких народ повністю виключений

з процесу прийняття рішень і позбавлений будь-якого контролю над політичною елітою.

Контроль за прийняттям рішень реалізується за допомогою принципів вертикальної і горизонтальної підзвітності. Механізм вертикальної підзвітності заснований на виборності органів державної влади і, відповідно, можливості народу шляхом виборів зміщувати неугодну політичну еліту і замінювати її на нову. Він також виражається в системі партійного і цивільного контролю над виконавчою владою, а також різноманітних механізмів громадської участі в політиці. Що стосується «імперативного мандата» – юридичної залежності депутата від виборців, що припускає можливість відкликання депутата – то дана практика не отримала особливого поширення в світі.

Принцип горизонтальної підзвітності полягає в механізмі контролю, що встановлюється в просторі взаємодії між органами державної влади. Цей принцип реалізовано в системі стримувань і противаг, і ключову роль в його функціонуванні відіграють судова влада і прокуратура, яка здійснює нагляд над діяльністю виконавчої гілки. Уряді країн «горизонтальний контроль» над діяльністю уряду здійснюється за допомогою створюваних парламентом постійних комісій та спеціальних слідчих комісій (США), рахункових палат та інститутів парламентських ревізорів. Важливу роль у цьому процесі відіграє інститут омбудсманів, які здійснюють контроль як за додержанням прав і свобод людини і громадянина (Великобританія, Польща, Росія), так і за дотриманням законності в діяльності адміністрації та органів місцевого самоврядування (Норвегія, Данія, Швеція, Фінляндія).

Прагнення реалізувати ідеали безпосередньої демократії в сучасних умовах, подолати політичне відчуження мас і забезпечити максимальну участь народу у справах управління викликали появу концепції партиципаторної демократії (демократії участі). Її прихильники (Б. Барбер, К. Пейтман, К. Макферсон та ін.) пропонують використання засобів масової комунікації, в першу чергу розвиток так званої «теледемократії», використання електронної пошти, широку практику проведення референдумів на загальнонаціональному та місцевому рівні, проведення обговорень і дебатів із залученням максимально більшого числа громадян і т.д. Найголовніше – не допустити тиранії меншості, елітарного правління, при торжестві якого, люди в кінцевому рахунку стануть ототожнювати демократію з тим, у що вона перетворилася: в систему, теоретично відкрити для всіх, але на практиці керовану організованою меншістю багатіїв або фанатиків, що приносить наше майбутнє в жертву своїм миттєвим інтересам.

Уявлення про демократію як механізм реалізації влади народу надзвичайно поширене в сучасній науці, втілюючись в мінімалістських концепціях демократії, найбільш авторитетна з яких представлена у праці відомого вченого Й. Шумпетера «Капіталізм, соціалізм і демократія». Він запропонував інструментальну, емпіричну модель демократії – демократичний метод. Сутність його полягала в наступному: «Демократичний метод являє собою інституційний устрій для прийняття політичних рішень, при якому індивіди набувають владу для реалізації своїх рішень за допомогою змагальної боротьби за голоси людей» [9, с. 269]. Однак модель Й. Шумпетера виявилась аналітично безпорадною при необхідності провести оцінку демократичності того чи іншого режиму, оскільки формальному критерію проведення виборів відповідали безліч політичних систем, у тому числі антидемократичних. Описувана проблема не тільки зберігається, але й підсилює свою актуальність в даний час – епоху розширення простору електоральних демократій – режимів, що поєднують виборність органів влади з диктаторським правлінням.

Демократія як інструмент забезпечення прав і свобод та захисту меншин. Поширення неліберальної демократії, тобто електоральної формули без ліберального наповнення, є однією із загроз повноцінному політичному розвитку. Протиріччя між конституційним лібералізмом і демократією виникає з приводу обсягу урядових повноважень. Конституційний лібералізм передбачає обмеження влади, а демократія – її накопичення і реалізацію. З цієї причини багато лібералів XVIII і XIX в. вважали демократію силою, здатною підірвати свободу. Безумовно, подібне уявлення про демократію логічно виводиться з вчення Ж.-Ж. Руссо про загальну волю і заснованої на ньому концепції радикальної демократії. Загальна воля, в якій втілюється думка більшості, є вищим законом, тому, як пише французький мислитель, «якщо хто-небудь відмовиться підкорятися загальній волі, то він буде до цього примушений всім Організмом, а це означає ні що інше, як те, що його силою примусять бути вільним» [10, с. 211]. А. де Токвіль, усвідомлюючи внутрішню суперечливість демократії, знаходив рішення в поєднанні її з інститутами ліберальної спрямованості. А. де Токвіль писав у книзі «Старий порядок і революція»: «Значення слова «демократія» тісно пов'язане з ідеєю політичної свободи. Знаходити епітет «демократичного» правління, при якому немає політичної волі, – це явний абсурд (якщо слідувати природному змісту слів)» [11, с. 8].

Багато представників сучасної політичної філософії і науки, в основному поділяють ці погляди. Так, французький філософ Ж. Рансьєр

з деякою емоційністю заявляє: «Треба сказати відверто, що те, що ми звемо демократією, є ні що інше, як лібералізм» [12, с. 66]. Дж. Сарторі також ототожнює політичну демократію і лібералізм, відзначаючи, що «перше є переважно друге, але під іншим ім'ям». Однак він уточнює, що «лібералізм – насамперед технологія обмеження влади держави, тоді як демократія – спосіб включення влади народу в державі» [13, с. 385].

Висновки. Поєднання лібералізму і демократії дозволяє взаємно нейтралізовувати властиві їм недоліки. Так, демократія з її прагненням до суспільної згуртованості, політичної рівності, формулюванням та досягненням суспільно значущих цілей врівноважує лібералізм з властивим йому індивідуалізмом, антиегалітаризмом і аристократичним принципом. З іншого боку, лібералізм попереджає такі можливі наслідки демократії як тиранія більшості і демократична диктатура і забезпечує права меншини.

Підсумовуємо основні ознаки ліберальної демократії:

1. Контроль над державою і прийняттям ключових політичних рішень здійснюється за допомогою обраних представників і посадових осіб; важливо, щоб військові були підпорядковані обраному цивільному посадовій особі;

2. Виконавча влада обмежується як конституцією, так і механізмом горизонтальної підзвітності;

3. Результати виборів не визначені заздалегідь, опозиція має можливість прийти до влади, і жодній з політичних груп, що діють згідно з конституцією, не може бути відмовлено у формуванні політичної партії та прийнятті участі у виборах;

4. Культурним, етнічним та іншим меншинам надана свобода вираження своїх інтересів у політиці, а також їм не заборонено говорити рідною мовою і розвивати свою культуру;

5. Громадяни мають різноманітні канали реалізації своїх інтересів, окрім партій і виборів, включаючи різні незалежні організації та рухи, що володіють свободою об'єднання;

6. Існують альтернативні джерела інформації, до яких громадяни мають вільний (необмежений з політичних міркувань) доступ;

7. Громадяни користуються свободою совісті, думок, слова;

8. Громадяни політично рівні;

9. Індивідуальні та групові свободи ефективно захищені незалежною і недискримінаційною судовою владою;

10. Верховенство закону захищає громадян від незаконного затримання, посилення, тортур, залякування та втручання в особисте життя.

Перспективи подальших досліджень в цьому напрямку полягають в уточненні взаємозв'язку сучасної демократії з конституціоналізмом, як закріпленням в законі недопущенням всевладдя держави. Слід врахувати, що існують електоральні демократії, в яких конституціоналізм нерозвинений і існує лише формально, а отже – відповідні суспільства не є ліберальними. Очевидно, що саме така форма авторитаризму виявилася найбільш поширеною моделлю політичного устрою недемократичних країн сучасного світу, що вимагає окремого аналізу.

Бібліографічний список:

1. Collier, David and Levitsky, Steven. Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research / Steven Levitsky, David Collier // World Politics. – Vol. 49. – No. 3. – April 1997. – P. 3-16.
2. Held, David. Models of Democracy: Third Edition / David Held. – Stanford, California: Stanford University Press, 2006 – 234 p.
3. Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии. Часть I / Дж. Сартори // Полис. – 2003. – № 3. – С. 65-71.
4. Алексеева Т.А. Современные политические теории / Т.А. Алексеева. – М. : РОССПЭН, 2000 – 384 с.
5. Crawford, Sue E. S. and Ostrom, Elinor. A Grammar of Institutions / Sue E. S. Crawford, Elinor Ostrom // American Political Science Review. – vol. 89, № 3. – September 1995. – P. 579-590.
6. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круассан // Политические исследования. – 2002. – № 2. – С. 15-23.
7. Дюверже М. Политические институты и конституционное право / М. Дюверже / Антология мировой политической мысли в 5 томах. Том 11. – М. : Мысль, 1997. – С. 646-650.
8. Lipset, Seymour Martin. Political Man: the Social Bases of Politics / Seymour Martin Lipset. – John Hopkins University press, 1981. – 219 p.
9. Shumpeter, Joseph A. Capitalism, Socialism and Democracy / Joseph A. Shumpeter. – Third edition. – New York: Harper Torchbook, 1962. – 316 p.
10. Руссо Ж.-Ж. Об Общественном договоре: Трактаты / Жан-Жак Руссо – М.: ТЕРРА, 2000. – 510 с.
11. Токвиль, Алексис де. Старый порядок и революция / Алексис де Токвиль. – М.: Московский философский фонд, 1997 – 590 с.
12. Рансьер Ж. На краю политического / Жак Рансьер – М. : Праксис, 2006. – 218 с.
13. Sartori, Giovanni. The Theory of Democracy Revisited / Giovanni Sartori – Chatham House Publishers, Inc., 1987 – 412 p.

Стаття посвящена проблемам концептуализации современной демократии. Проанализированы основные измерения демократии в современном мире. Сделано ударение на системной связи демократии и либерализма.

The article is dedicated to the problems of conceptualization of modern democracy. The main dimensions of democracy in the modern world are being analyzed. The stress is made on a systemic link between democracy and liberalism.

Стаття надійшла до редколегії 26.12.2014